ГЛАСНИК СРПСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА
BULLETIN OF THE SERBIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY
ГОДИНА 2013. СВЕСКА XCIII- Бр. 2
YEAR 2013 TOME XCIII - N° 2

Original scientific paper UDC: 911.37(497.11)
DOI: 10.2298/GSGD1302113N

SPATIAL ORGANIZATION OF THE SETTLEMENT NETWORK OF THE MUNICIPALITY OF ČAČAK AND TENDENCIES OF ITS DEVELOPMENT

TEODORA NIKOLIĆ*

Abstract: The balanced and sustainable development of the functional area of Čačak is a precondition for greater integration of geospace. Based on the fact that settlements are the most striking elements of the cultural landscape and they are the holders of the functional organization and spatial transformation of geospace, there will be a special emphasis placed on the networking of these settlements and the analysis of its determinants. Both demographic and socioeconomic indicators were analyzed in order to determine the dominant spatial and functional processes occurring in the area that relate to the development of the municipality. Emphasis is placed on the changes in the type of population movement, functional transformation of the settlements, and changes in the level of social geographic transformation of settlements. Analysis of the demographic and socio-economic indicators showed that the settlement network of Čačak is, to a large extent, incoherent. Socio-geographic and functional transformation of settlements is articulated and directed entirely from the municipal center, and consequently the most affected settlements of periurban zone of Čačak and settlements along major roads. Adjusting to the modern development processes requires new spatial-functional relations at the municipality level in order to strengthen territorial cohesion and equal conditions of life.

Key words: Čačak, settlement network, population movement, functional transformation of the settlements, urbanization, spatial and functional organization of the settlement network

Introduction

The municipality of Čačak is situated in central Serbia and is mostly in the Western Morava valley at a contact point of Šumadija and inner Dinarides. The territory of the municipality lies at an altitude of 204 to 985m above sea level (at the mouth of Bresnička river and joined with the West Morava river and Ovčar mountain). The central part of the municipality is the Čačak ravine, which is surrounded by the Jelica Mountain on the south, Ovčar and Kablar mountains on the west, Vujan mountains on the north, and an open plane to the Kraljevo ravine on the east.

According to the territorial-administrative division of Serbia, the municipality of Čačak belongs to the Moravički district and it is its functional center. It covers an area of 636 square meters and has a total of 114 809 inhabitants or 181 inhabitants/km2 (According to the last census conducted by the Serbian Statistical Office, 2011).

The municipality of Čačak is located at the crossroads between western, southwestern and central Serbia. Three state-class road (M22, M5 and M23) cut through its territory and future plans will enhance road connections via the construction of new highway corridors (Western Morava, Belgrade - South Adria and the connecting corridor Batočina - Kragujevac - West Morava). The territory of the city is intersected by railways, which connects the Belgrade - Bar railway with the international railway of Belgrade - Niš - Sofia that runs through the Western Morava valley.

* teodoranikolic7.08gmail.com

According to the Spatial Plan of the Republic of Serbia (2010), Čačak is the center of the functional urban area (FUA) of national importance with respect to spatial-functional organization of Serbia. This functional area also includes the municipalities of Čačak and Lučani. The functional urban area of Čačak covers 1,096 km^2 (1.4% of Serbia's territory), and has 141,686 inhabitants (1.9% of the population of Serbia). According to forecasts for the year 2021, the area of influence of Čačak should include the territory of Čačak, Gornji Milanovac and Lučani. The assumed area of Čačak FUA will be 1,935 km^2 (2.5% of Serbia's territory) and will have 189,327 inhabitants (2.5% of total population of Serbia).

In the Regional Spatial Plan for the area of Zlatiborski and the Moravički administrative District (2012), Čačak has also been assigned the role of the center of functional area which includes a network of settlements within the Moravički District municipalities (municipalities of Čačak, Gornji Milanovac, Lučani and Ivanjica) and it has been appointed the orientation of the Knić settlements that are growing towards Čačak.

In the spatial and functional organization of the Republic of Serbia, the Moravički District, and the Municipality of Čačak, the role of the Čačak settlement is:

- To be the functional center of 58 settlements within its municipality and to indirectly administer 206 settlements belonging to its functional area;
- To be one of the main centers of regional urbanization and to be a significant economic center in the West Morava and Ibar development zone;
- In the domain of functional and integration processes, Čačak goes beyond the territorial scope, which is granted by the Spatial Plan of the Republic of Serbia and the territorial-administrative division of Serbia (Regional Spatial Plan for the area of Zlatiborski and Moravički administrative District, 2012).

The balanced and sustainable development of the functional area of Čačak is a precondition for greater integration of geospace and requires active and continuous elimination of development disparities by qualitatively changing spatial, economic and social structures (Tošić D., Nevenić, M., 2006).

Based on the fact that settlements are the most striking elements of the cultural landscape and they are the holders of the functional organization and spatial transformation of geospace, there will be a special emphasis placed on the networking of these settlements and the analysis of its determinants. A rational assessment of the possibilities of the development of Čačak and its functional area requires a better understanding of the historical and geographical development of the area and an appreciation for the current situation in its settlement network (Tošić D. et al., 2009a).

Both demographic and socioeconomic indicators were analyzed in order to determine the dominant spatial and functional processes occurring in the area that relate to the development of the municipality. Emphasis is placed on the changes in the type of population movement, functional transformation of the settlements, and changes in the level of social geographic transformation of settlements.

Historical and geographical development of settlements network

The Čačak region has been continuously inhabited for a long period of time. The oldest traces of human life in this region date from prehistoric times (localities in Atenica, Jezdina, Riđage and Trbušani and Gradina) and there are numerous archaeological sites from ancient times (Roman settlements in Pakovraće, Jezdina, Loznica, Atenica and Čačak). However, the most realistic changes that can be analyzed with respect to the development of the settlement network begins from the time of its merger to medieval Serbia and is followed through generations under control of the Ottoman Empire and continual development in the present day.

Through the creation of the Serbian state in the second half of the twelfth century, the settlement of Gradac (fortress on site of the present Čačak) became the district managed by Stefan Stracimir, brother of Stefan Nemanja (Veselinović A., 1991). The first census of settlements was made in the fifteenth century, during the period of Ottoman rule, when they used to belong to the Smederevo district. At that time, the census recorded over 2/3 of the current settlement, which testifies how inhabited the Čačak region was at that time (Aličić A., 1984). The modern population in this area mostly migrated there between the early seventeenth century and the nineteenth century. According to Jovan Cvijić, the majority of the population immigrated from Montenegro, Herzegovina, the Novi Pazar surrounding and Sjenica. Intensive migrations began after the First Serbian Uprising and the Karađorđe invasion of Javor mountain in 1809. For the aforementioned immigrants, the shortest path led them across the mountains across Dragacevo into the Čačak region and Šumadija. The period of settling continued after the Second Serbian Uprising when Miloš Obrenović allow settling of free land (Popović I., 1996).

During the period of demographic changes due to the immigrant population, the initial basis of the recent settlement network was formed. A network of rural settlements with widespread and partially diluted morphological type was developed at that time in the mountainous outskirts of the Čačak valley and the compact type village in the Western Morava valley (Tošić D., Nevenić M., 2006). Road type of settlements was developed by migrants moving and raising houses in the lowland part of the settlements along roads and whose territory stretched from the mountainous areas of Jelica and Vujan through to the Čačak Valley. (Popović I., 1996). The contours of the initial settlement network held to this day, with partial modifications which are conditioned by the contemporary socio-economic changes (Tošić D., Nevenić M., 2006).

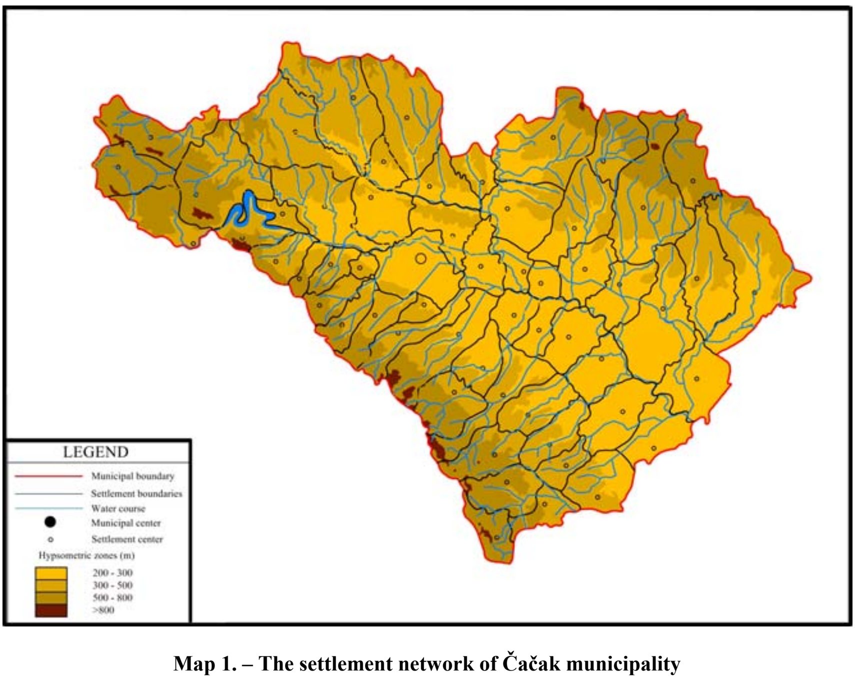

Map 1. – The settlement network of Čačak municipality

Until the 1940s, the municipality of Čačak had an economic structure that was predominantly dominated by agriculture, and the majority of the population consisted of the rural population (Tošić D., Krunić N., 2005). Intensive development in the mid-twentieth century caused many changes in physiognomic, demographic and functional characteristics of the settlements (Stamenković S., Tošić D., 1994). Social and spatial redistribution of the population from the primary to the secondary and tertiary economic sector and from rural to urban settlements influenced the succession of urbanization phases (Tošić D., 2000). In conditions of intensive urbanization, there has been a process of densification of suburban and valley villages, and demographic and morphological thinning of mountain villages (Tošić D., Nevenić M., 2006). The contemporary settlement network of Čačak accounts for 58 settlements; however, only Čačak has the status of an urban settlement. The boundary settlement coincide with the boundaries of cadastral units in all settlements, with the exception of the Ovčar Banja settlement located in the cadastral area of Vrnčani. The average settlements within the area is 11.2 km2.

Demographic determinants of settlements network

The demographic characteristics in interaction with other factors (traffic and geographical position, natural resources, existing functions) determine the settlement development and its hierarchical position in a particular settlement network (Vujadinović S., Gajić M., 2004).

Settlements in the municipality of Čačak are characterized by intense demographic changes that occurred during the second half of the twentieth century, which were caused by the processes of industrialization and urbanization. Statistical data on the population of the municipality in the period between 1948 and 2002 show continued but uneven population growth. The demographic development is followed by changes in the territorial distribution of the population and by an increasing share of immigrant population in the total population (Stamenković S., Tošić D., 1994). The share of urban population in the total population of Čačak during the specified period has increased from 27% to 62%, while the share of the rural population decreased from 73% to 38%. The Čačak municipality in this entire period represented the immigration area and, according to data from 2002, the migrant population accounted for 48.9% of the total Čačak municipality population.

Table 1. Changes in population in the period between 1948 and 2002

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
The municipality of Čačak	70032	75485	85439	97924	110801	115401	117072
Urban settlement	18808	24020	34964	49422	62258	69707	73217
Other settlements	51224	51465	50475	48502	48543	45694	43855

Source: *** (2003). Comparative survey of population and households. In *The Census of Population, Households and Dwellings in 2002* (vol. 9). Belgrade: Republic Statistical Office

A typology of population movements based on the relations between natural and migration components share the settlement on emigration and immigration (Tošić D., Obradović D., 2003). The general trend at the national level is that immigration is mostly occurring towards settlements of urban centers, settlements with specific functions, and to suburbs and villages developed on the lines of major traffic corridors. Emigration is occurring from settlements that often have poor accessibility and transportation due to their geographical position and that often belong to the type of primary settlements that are mostly located in mountain areas of the Republic (Tošić D. et al., 2009a).

Population trends collected for the municipality of Čačak during the period between 1981 and 2002. indicate an increase in the number of immigration settlements, which comprise 69% of the total settlements. However, a large share (46.6%) of these settlements is belong to the type I4, which is characterized by poor regeneration with immigration, ie a population decline caused by a negative birth rate. The population increase based on immigration is centered around 13 settlements (22.4%). This group of settlements includes the municipality center, settlements in the surrounding area and settlements that confront major state roads. In this period, a decrease in the number of settlements with a positive birth rate is noticed (type I1, E1, E2 and E3) from a total of 17 to 6 (10.3%). The type E4 settlements, which is characterized by negative birth rates and net migration, includes 27.6% of the municipality's settlements. It is noted that most of the settlements (75.9%) are characterized by negative growth rates, which indicate the depopulation of these areas.

Table 2. The settlement structure according to the type of population movement in 1981 and 2002

Type of population movement	1981.	2002.	Change
I1 expansion due to immigration	8	4	-4
I2 regeneration due to immigration	1	3	+2
I3 weak regeneration due to immigration	1	6	+5
I4 very weak regeneration due to immigration	11	27	+16
Total of immigration types	*21*	*40*	*+19*
E1 emigration	4	1	-3
E2 depopulation	4	1	-3
E3 extreme depopulation	1	0	-1
E4 extinction	28	16	-12
Total of emigration types	*37*	*18*	*-19*

Source: *** (2003). Comparative survey of population and households. In *The Census of Population, Households and Dwellings in 2002* (vol. 9). Belgrade: Republic Statistical Office; Documentation materials of Republic Statistical Office;

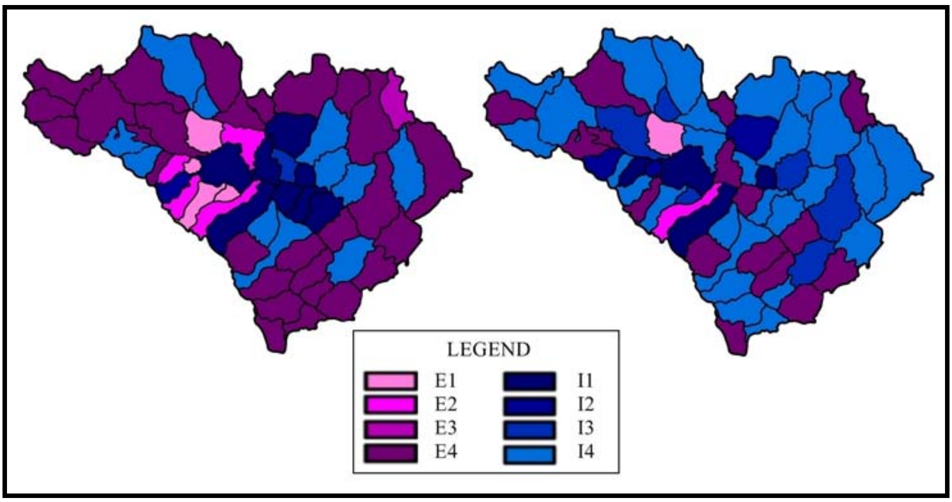

Map 2. – Settlements of the Čačak municipality according to the type of population movement in 1948 and 2002

The process of transfer of the active population from the primary to the secondary, tertiary and quaternary economy sector is faster than the definitive resettlement of the population in the center of work (a town). Daily migrations are being developed in such conditions, which eventually affect the spatial expression in daily urban systems (Tošić D. et al., 2009b). The daily urban system of Čačak includes 166 settlements and 6,592 migrants. However, the most intensive daily labor migration takes place between settlements in the Čačak municipality, whereby the municipality center receives 5,793 migrants (87.9%) from 55 settlements in the Čačak municipality. Most workers are commuting to Čačak from settlements located in its suburban areas and from those that are located along the main roads. The range of daily labor migration from Čačak to other settlements in the area is 6 times lower when compared to its absorption of workers commuting (1,089 immigrants). Approximately 300 workers commute daily (27.5%) from urban settlement towards 37 other settlements in the municipality, among which slightly higher number of migrants commute to the settlements Preljina, Mrčajevci and Konjevići (Stamenković S., Gatarić D., 2006). The scope of commuting pupils and students is about 4.3 times lower compared to the commuting workforce. Census results obtained in 2002 show that 2300 students migrate daily from surrounding settlements to Čačak and from Čačak to other settlements. Out of 54 settlement in the Čačak municipality, Čačak receives 70.3% of student commuters or 1,367 migrants (Stamenković S., Gatarić D., 2007).

Functional determinants of the settlement network

In the geospace of the Čačak municipality, as well as in most parts of Serbia, industrial urbanization concentrated the population and functions in the municipality center, which caused functional transformation in settlements individually as well as in the whole of their network. By the seventies of the last century, only the municipal center had poly-functional character while the other settlements were mono-functional with a predominantly active population in the primary economic sector. There were no villages with developed central functions. Primary education was developed in the domain of social infrastructure with a relatively dispersed spatial distribution of school facilities in accordance to the distribution of a mandatory schooling contingent of the population. From then until now, villages are functionally transformed under the direct or indirect effects of development and diversification of functions of urban centers (Tošić D., Krunić N., 2004). Functional differentiation of the municipality and diversification of settlement functions are taking place on conditions of population employment in non-agricultural activities and the gradual and much dispersed development of the social infrastructure facilities in rural areas (Grčić M., 1999).

Table 3. Functional typology of settlements in 1981 and 2002

Functional type of settlements	The condition for a typology [†]	1981.	2002.	Change
Agrarian	I > or = 60%	49	13	-36
Agro-industrial	I > II > III	0	12	+12
Agro-servicing	I > III > II	1	7	+6
Total of agrarian type		*50*	*32*	*-18*
Industrial	II > or = 60%	1	0	-1
Industrial-agrarian	II > I > III	3	6	+3
Industrial-servicing	II > III > I	2	13	+11
Total of industrial type		*6*	*19*	*+13*
Servicing	III > or = 60%	2	2	0
Servicing-agrarian	III > I > II	0	0	0
Servicing-industrial	III > II > I	0	5	+5
Total of servicing type		*2*	*7*	*+5*

Source: Nikolić, T., 2013

The functional transformation of the settlements in the Čačak municipality was analyzed using a model based on changes in the participation of different economic sectors in an active contingent of the population that is employed in the period between 1981. and 2002. (Tošić D., Obradović D., 2003). A total of 85% of the Čačak municipality settlements belonged to the agrarian type in 1981. The situation changed significantly through 2002.

[†] I, II, III as indicators for primary, secondary and tertiary-quaternary economy sector

During the process of deagrarization and industrialization, many villages have lost their original agricultural function. From 49 agrarian type settlements in the period between 1981 and 2002, only 13 settlements remain. A total of 12 agrarian settlements were transformed into agro-industrial settlements and a number of agro-servicing settlements increased from 1 to 7 villages. Although there are fewer settlements belonging to the agrarian type in 2002 than there were in 1981, they are still the most common. Indicators of changes in the structure of population activities indicate that the secondary sector most strongly developed. The number of settlements belonging to the industrial type has increased from 6 to 19 in the period between 1981 and 2002. At the same time, the number of industrial-agrarian settlements increased from 3 to 6, while the number of industrial-servicing settlements increased from 2 to 13. A tertiary sector has also developed in the economy structure. The number of servicing type settlements increased from 2 to 7 (five servicing-industrial settlements developed, the number of the servicing settlements remained same, while there are no servicing-agrarian settlements).

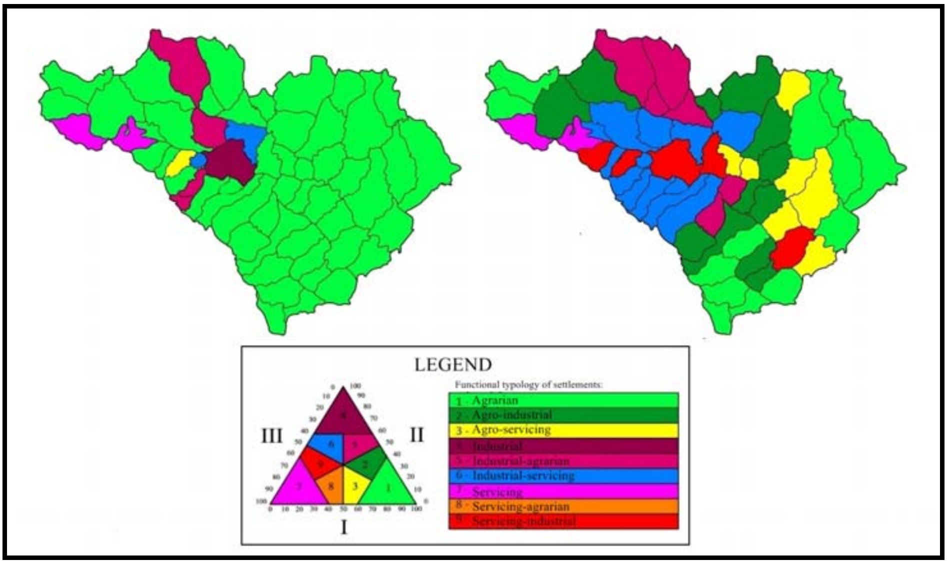

Map 3. Functional typology of settlements in 1981 and 2002

The most obvious changes occurred in settlements around the municipality center, which transformed along with the transformed economic structure. Municipality center transformed from mainly working (industrial) center into an important servicing center. At a greater distance from the center, whose surrounding are settlements with industrial-servicing and servicing-industrial functions, there are settlements which have also been transformed under the influence of industrialization (agro-industrial and agro-servicing) but in a smaller measure since agricultural functions are still dominant. On the edge of the municipality are settlements that have maintained their original agricultural function.

The processes of deagrarisation and urbanization took place in terms of industrialization and lead to the socio-geographic transformation of settlements individually and as a whole network. The model of the degree of urbanization was used for determining the degree of socio-geographic transformation which is based on three variables: 1) the share of agricultural population in the total population, 2) the number of employed persons in the active population, and 3) the proportion of households without agricultural holding in the total number of households. A total of 5 types of settlements have been defined based on this model: urban, more urbanized, less urbanized, on the threshold of urbanization and rural (Tošić D., Obradović D., 2003).

Table 4. The criteria for the degree of urbanization determination

Degree of urbanization	Participation of agricultural population in the total population	Participation of households without agricultural holding in the total number of households	Participation of employed persons in the active population
Urban	< or = 10	> or = 70	> or = 70
More urbanized	< or = 15	> or = 20	> or = 70
Less urbanized	< or = 30	> or = 10	> or = 50
On the threshold of urbanization	satisfies two of the three conditions		
Rural	doesn't satisfy two or all three conditions		

Source: Tošić D., Obradović D., 2003

Table 5. Degree of urbanization of settlements in 1981 and 2002

Degree of urbanization	1981.	2002.	Change
Urban	3	4	+1
More urbanized	5	13	+8
Less urbanized	5	9	+4
On the threshold of urbanization	9	13	+4
Rural	36	19	-17

Source: Nikolić, T., 2013

By analyzing the changes in the level of urbanity of the settlements in the Čačak municipality during the period between 1981 and 2002, it was observed that the share of rural areas in the total number of settlements has fallen from 62% to 33% while the share of other types of settlements increased. The urban settlement is clearly standing out as the urban core; under whose influence the surrounding settlements are being transformed. More urbanized settlements are starting to stand out in the municipality, except for the Čačak settlement as an urban center, and are mostly consisting of more urbanized suburbs and less urbanized areas along major roads (state roads). In the agrarian settlements in isolated traffic areas which are characterized by constant loss of population there was no visible change in this period.

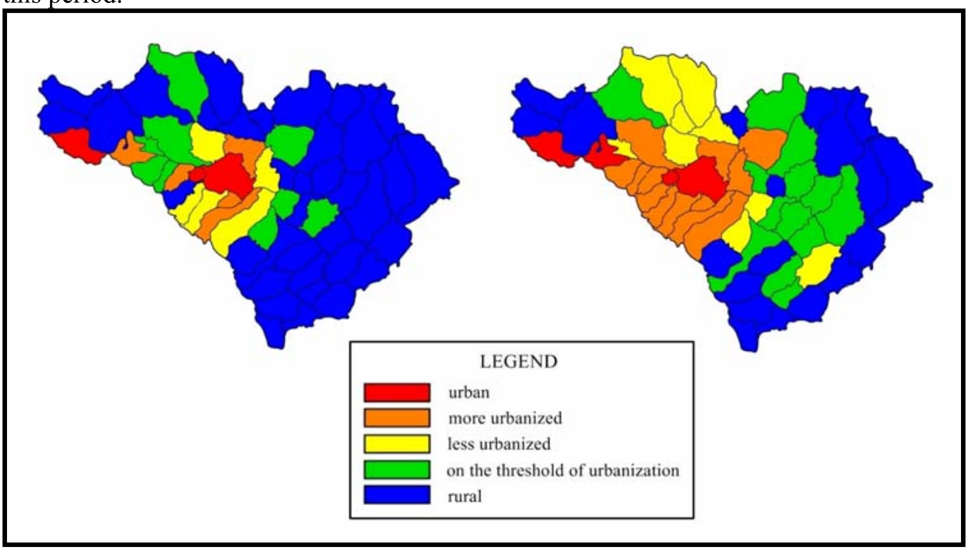

Map 4. Degree of urbanization of settlements in 1981 and 2002

Spatial and functional organization of the settlement network

The degree of development of Čačak reached a level in which caution must be taken with regards to the structure of future development. Certain contradictions to develop are evident in the settlement network. On one hand, rapid economic and population growth of the municipality center is evident. However, growth in this sector comes at a cost of stagnation for the rest of the municipality. Contradictions in the functional relations between settlements have remarkable influence on the demographic situation in the area. The large influx of people into the municipality center and its suburban area goes beyond the absorption capacity of these settlements, which results in many problems that are currently pressing Čačak. At the same time, economic, social and cultural backwardness of rural areas increases the gap in the quality of life between the villages and the municipality center, thereby motivating young people to leave the village. A major consequence of the depopulation in villages is the deepening of spatial polarization that has an essential meaning for the overall development of the municipality.

Careful consideration of the causes of these phenomena is the only way to devise possible solutions for existing problems and to mitigate their consequences. The fact is that town settlements provide an opportunity for a fuller satisfaction of living and working needs of the population. Therefore, it is necessary to bring the functional contents into the settlements from which migrants are emigrating in order to reduce the pull power of the municipality center.

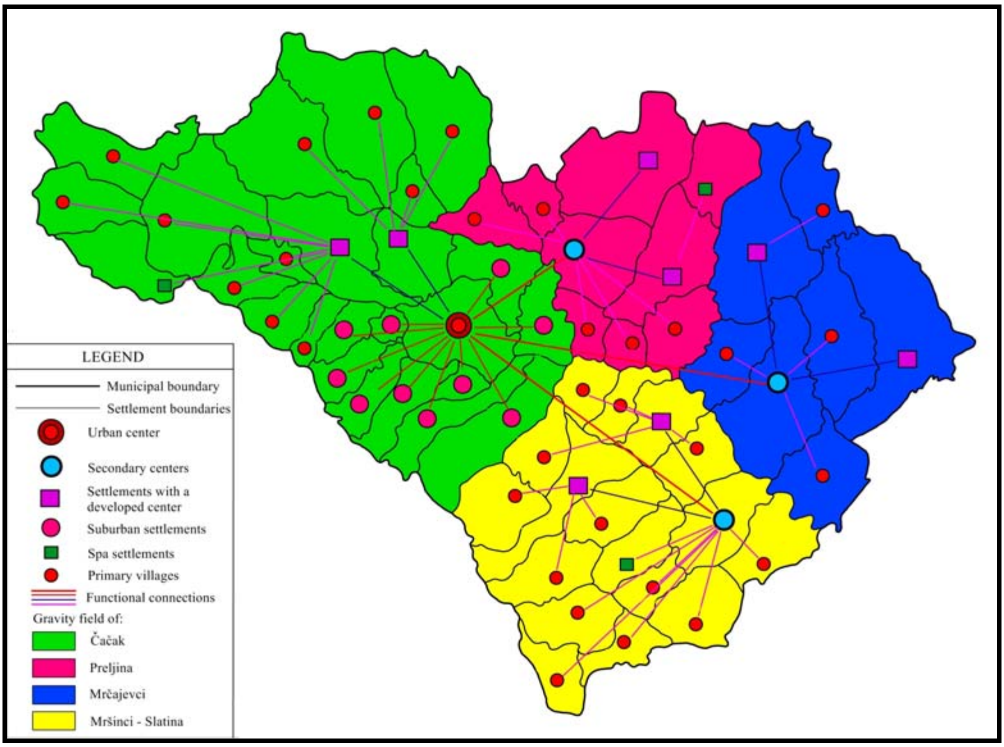

Map 5. Organization of the settlement network according to the Spatial Plan of Čačak

In the organization of the settlement network in the Spatial Plan of Čačak (2010) as a counterweight to the urban center are extracted as secondary centers settlements Preljina, Mrčajevci and Mršinci-Slatina. The role of these settlements is to spatially and functionally integrate several settlements with more developed centers and primary villages. At the next hierarchical level of the settlement network are settlements with a developed center, whose role is to connect more primary villages (Prijevor and Trbušani in gravity field of Čačak, Prislonica and Donja Trepča in gravity field of Preljina, Ostra and Bresnica in gravity field of Mrčajevci and Zablaće and Ježevica in gravity field of Mršinci). There are also suburban settlements that have transformed from agrarian to agrarian-residential settlements while under the influence of urban settlement (Atenica, Beljina, Jezdina, Konjevići, Kulinovci, Loznica, Ljubić, Parmenac, Pridvorica and Trnava). However, such transitionz have resulted in the complete loss of the agrarian population through the slow transfer of population into the secondary and tertiary economic sector. The spa settlements (Ovčar Banja, Gornja Trepča and Slatina) have the role of settlements with special functions in the organization of the settlement network in the Spatial plan of Čačak.

Incentives for development of secondary centers and settlements with developed center in the future will unleash the urban part of the municipality of an excessive concentration of economic and non-economic structures and its development would not be affected. In order to achieve the desired state in the settlements network over time, it is necessary to selectively decentralize certain economic activities. Balanced territorial development of the economy, in accordance with the resources and spatial-ecological capacity of areas, will contribute to increasing the availability of employment and creating the conditions to improve the quality of life of local people in both rural areas and the municipality center.

Conclusion

Analysis of the demographic and socio-economic indicators showed that the settlement network of Čačak is, to a large extent, incoherent. There is a development contrast between urban settlement with its periurban surrounding and periphery (other rural settlements). Socio-geographic and functional transformation of settlements is articulated and directed entirely from the municipal center, and consequently the most affected settlements of periurban zone of Čačak and settlements along major roads. These are the areas that are partially getting characteristics of the urban-rural continuum, and their further development must be guided with particular emphasis on defining their construction zones and on raising the general level of communal infrastructure.

Adjusting to the modern development processes requires new spatial-functional relations at the municipality level in order to strengthen territorial cohesion and equal conditions of life (Vojković G. et al., 2010). A balanced development of the settlement network in the municipality includes the harmonization of rural and urban development in order to prevent further demographic and economic recession of the majority of villages (Gajić M. et al., 2011).

In order to achieve the desired state in settlement network over time, a series of actions must first be taken in order to eliminate the existing differences:

1. Support of agricultural development, primarily by organizational and financial measures of government, to contribute to retention of younger population contingent in rural areas.
2. Introduction of new industrial facilities, which are adapted to modern technologies, environmental standards and autochthonous raw materials within secondary centers and settlements with developed centers.
3. Undertaking a series of incentives (tax incentives, stimulating measures of communal policy and policy of prices of construction land) at the municipality level to redirect private enterprise from urban areas (which provides the most

favorable economic conditions) to secondary centers and settlements with developed centers.

4. The development of public infrastructure and social services (which will have an objective to provide services to the population and also its employment) in secondary centers and settlements with developed centers.
5. Intensification of public transport and encouragement of local commuting in order to reduce emigration from rural areas.

References

Aličić, A. (1984). Turski katastarski popisi nekih područja zapadne Srbije u XV i XVI veku. Čačak: Istorijski arhiv Čačak.

Veselinović, A. (1991). Dokumenti o prvom pomenu Čačka u Srednjem veku. Zbornik radova Narodnog muzeja u Čačku, 20, 61-72.

Vojković, G., Miletić, R., i Miljanović, D. (2010). Recent demographic-economic processes in the Belgrade agglomeration. Glasnik Srpskog geografskog društva, 90(1), 215-235.

Vujadinović, S. M. i Gajić, M. R. (2004). Modern tendencies in developing net of settlements of Nova Varoš district. Glasnik Srpskog geografskog društva, 84(2), 197-206.

Gajić, M., Vujadinović, S., i Šabić, D. (2011). Contemporary demographic and functional transformations in the settlement net of Jadar. Glasnik Srpskog geografskog društva, 91(4), 43-68.

Grčić, M. (1999). Functional classification of settlements in the Mačva, Šabačka posavina and Pocerina region. Glasnik Srpskog geografskog društva, LXXIX, (1).

Nikolić, T. (2013). Grad Čačak kao regionalni centar u okviru zapadnomoravske razvojne osovine. Beograd: Geografski fakultet, master rad.

Popović, I. (1996). Opština Čačak, geografska proučavanja. Čačak.

Prostorni plan Grada Čačka (2010). Čačak: Službeni list grada Čačka 17/2010.

Prostorni plan Republike Srbije (2010). Beograd: Službeni glasnik RS 88/10.

Regionalni prostorni plan za područje Zlatiborskog i Moravičkog upravnog okruga (2012). Preuzeto sa http://195.250.98.80/rapp_mape/171/Tekst%20ZlatiborskoMoravicki.pdf

Stamenković, S. Đ. i Gatarić, D. R. (2006). Čačak and its daily urban system - 1st part. Glasnik Srpskog geografskog društva, 86(2), 171-178.

Stamenković, S. Đ., i Gatarić, D. R. (2007). Čačak and its daily urban system - 2nd part. Glasnik Srpskog geografskog društva, 87(1), 107-112.

Stamenković, S. Đ. i Tošić, D. S. (1994). Genesis and spatial development of Vranje. Glasnik Srpskog geografskog društva, 74(2), 23-36.

Tošić, D. (2000). Gradski centri – faktori regionalne integracije Srbije. Glasnik. Geografsko društvo Republike Srpske, Banja Luka, sveska 5. str. 83-96.

Tošić, D. i Krunić, N. (2004). Urbane aglomeracije u funkciji regionalne integracije Srbije i jugoistočne Evrope, Glasnik Geografskog društva Republike Srpske, 9, 137-148.

Tošić, D. i Krunić, N. (2005). Urban agglomerations in the function of regional integration of Serbia in South-Eastern Europe. Glasnik Srpskog geografskog društva, 85(1), 137-148.

Tošić, D., Krunić, N. i Milijić, S. (2009a). Istraživanje prostorne organizacije mreže naselja Južnog Pomoravlja u funkciji izrade prostornog plana. Demografija, VI, 173-194.

Tošić, D., Krunić, N. i Petrić, J. (2009b). Dnevni urbani sistemi u funkciji prostorne organizacije Srbije. Arhitektura i urbanizam, 27, 35-45.

Tošić, D. i Nevenić, M. (2006). Settlement network of Novi Pazar municipality – present state and development tendencies. Glasnik Srpskog geografskog društva, LXXXVI (2), 151-164.

Tošić, D. S. i Obradović, D. (2003). Modern tendencies in developing net of settlements of municipality Smederevo. Glasnik Srpskog geografskog društva, 83(2), 31-44.

ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА МРЕЖЕ НАСЕЉА ГРАДА ЧАЧКА И ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ

Теодора Николић

Сажетак: Равномеран, уравнотежен и одржив развој града Чачка и његовог функционалног подручја је предуслов јаче интеграције геопростора. Полазећи од чињенице да су насеља носиоци функционалне организације и жаришта преображаја геопростора, посебан нагласак је стављен на њихову мрежу и анализу њених детерминанти. У циљу одређивања доминантних просторно-функцијских процеса и односа у Граду анализирани су демографски и социоекономски показатељи. Акценат је стављен на функционалну трансформацију насеља, на промене у типу кретања становништва и на промене у степену социогеографске трансформације насеља. Анализом је утврђено да је мрежа насеља града Чачка у великој мери некохерентна. Социогеографска и функционална трансформација насеља артикулисана је и усмеравана искључиво из градског центра, па је, последично, највише захватила насеља периубраног прстена Чачка и насеља дуж важнијих саобраћајница. Прилагођавање савременим развојним токовима захтева успостављање нових просторно-функционалних односа на нивоу Града ради јачања територијалне кохезије и уједначавања услова живота.

Кључне речи: Чачак, мрежа насеља, кретање становништва, функционална трансформација насеља, урбанизација, просторно-функционална организација

Увод

Град Чачак се налази у средишњем делу централне Србије. Смештен је највећим делом у Западном Поморављу на додиру Шумадије и унутрашњих Динарида. Његова територија обухвата географски простор од 204 до 985m надморске висине (ушће Бресничке реке у Западну Мораву и планина Овчар). Централни део територије Града чини чачанска котлина која је смештена између планина Јелице на југу, Овчара и Каблара на западу и Вујна на северу, док је на истоку отворена према краљевачкој котлини.

Према територијално-административној подели Србије град Чачак припада Моравичком округу и његово је средиште. Простире се на површини од 636 km^2 и на том простору је, према попису Републичког завода за статистику, 2011. године живело 114.809 становника (181 ст./km^2).

Чачански крај се налази на раскрсници путева између западне, југозападне и централне Србије. Његову територију пресецају три државна пута I реда (М22, М5 и М23), а у будућности ће остварити још бољу саобраћајну повезаност преко планираних аутопутних коридора (западно-моравски, Београд - Јужни Јадран и везни коридор Баточина - Крагујевац - западно-моравски коридор), чија ће изградња имати изузетан значај за развој целокупне територије Града. Територију Града пресеца и железничка пруга нормалног колосека, која долином западног Поморавља спаја пругу Београд - Бар са међународном пругом Београд - Ниш - Софија.

Према Просторном плану Републике Србије (2010), Чачак у просторно-функционалној организацији Србије има улогу центра функционалног урбаног подручја (ФУП) државног значаја, које обухвата територије Града Чачка и општине Лучани. Површина функционалног урбаног подручја Чачка је 1.096 $км^2$ (1,4% територије Србије) и у њему живи 141.686 становника (1,9% становишта Србије). Према прогнози за 2021. годину, подручје утицаја Чачка би требало да обухвати, поред Чачка и Лучана, и територију општине Горњи Милановац. Површина претпостављеног ФУП-а биће 1.935 $км^2$ (2,5% територије Србије) и на њој ће живети 189.327 становника (2,5% укупног броја становника Србије).

У Регионалном просторном плану за подручје Златиборског и Моравичког управног округа (2012) Чачку је додељена улога центра функцијског подручја у чији састав улазе мреже насеља општина Моравичког округа (града Чачка и општина Горњи Милановац, Лучани и Ивањица) и указано је на усмереност насеља општине Кнић ка граду Чачку.

У просторно-функцијској организацији Републике Србије, Моравичког округа и територије Града улога Чачка је следећа:

- функцијски је центар коме гравитира 58 насеља града и индиректно 206 насеља функцијског подручја;
- један је од центара регионалне урбанизације и значајан економско-привредни центар у западноморавском и ибарском развојном појасу;
- у домену функцијско-интеграционих процеса Чачак превазилази територијални обухват који му је одређен Просторним планом Републике Србије и територијално-управном организацијом Републике (Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа, 2012).

Равномеран, уравнотежен и одржив развој града Чачка и Моравичког округа, тј. функционалног подручја Чачка, је предуслов јаче интеграције геопростора, па захтева активно и перманентно отклањање развојних диспропорција, квалитативним мењањем укупне просторне, економске и социјалне структуре (Тошић Д., Невенић М., 2006).

Полазећи од чињенице да су насеља најупечатљивији елементи културног пејсажа и да су носиоци функционалне организације и жаришта преображаја геопростора, овде ће посебан нагласак бити стављен на њихову мрежу и анализу њених детерминанти. Рационална процена могућности развоја и просторног уређења града Чачка и његовог функционалног подручја мора, између осталог, бити заснована на бољем познавању историјско-географског развоја и савременог стања у његовој мрежи насеља (Тошић Д. и др., 2009а).

У циљу одређивања доминантних просторно-функцијских процеса и односа у Граду анализирани су демографски и социоекономски показатељи. Акценат је стављен на функционалну трансформацију насеља, на промене у типу кретања становништва и на промене у степену социогеографске трансформације насеља.

Историјско-географски развој мреже насеља

Насељеност чачанског краја има дуг временски континуитет. Најстарији трагови људског живота на овим просторима потичу из праисторије (локалитети у Атеници, Јездини, Риђагама и Трбушанима и локалитет Градина). Бројна су и археолошка налазишта из античког периода (римска насеља у Паковраћу, Јездини, Лозници, Атеници и Чачку). Међутим, најреалније је да се промене у развоју мреже насеља прате од времена његовог припајања језгру средњевековне Србије, преко времена Отоманске империје, до данас.

Стварањем српске државе у другој половини XII века насеље Градац (утврђење на месту данашњег Чачка) постаје средиште жупе којом управља Стефан Страцимир, брат Стефана Немање (Веселиновић А., 1991). Први попис насеља извршен је у XV веку, у периоду турске управе, када су ова насеља припадала Смедеревском санџаку. Тада је катастарским пописом евидентирано преко 2/3 садашњих насеља, што сведочи о насељености чачанског краја у то доба (Аличић А., 1984). Становништво које данас настањује ове просторе досељено је, углавном, од почетка XVII века до XIX века. Према Јовану Цвијићу највећи део становништва досељен је из Црне Горе, Херцеговине, околине Новог Пазара и Сјенице. Интензивније досељавање започето је после Првог српског устанка и Карађорђевог похода на Јавор 1809. године. Преко ове планине водио је најкраћи пут од традиционалних емиграционих подручја преко Драгачева у чачански крај и Шумадију. Насељавање се наставило након Другог српског устанка, када је Милош Обреновић дозволио насељавање тада слободног земљишта (Поповић И., 1996).

У периоду демографских промена, услед досељавања становништва, формирана је иницијална основа рецентне мреже насеља. Тада је развијена мрежа сеоских насеља разбијеног и полузбијеног антропогеографског и морфолошког типа коју карактерише раздељеност насеља на засеоке, блокове сродничких кућа образоване запоседањем слободног земљишта или крчењем шума, на планинском ободу чачанске котлине, и насеља збијеног типа у долини Западне Мораве (Тошић Д., Невенић М., 2006). Тип тзв. "друмских насеља" настао је, услед специфичне конфигурације терена насеља чији се атари пружају од планинских предела Јелице и Вујна до чачанске котлине, пресељавањем становништва у равничарски део насеља и подизањем кућа поред путева (Поповић И., 1996). Контуре иницијалне мреже насеља одржане су до данас, уз делимичну модификацију, условљену савременим друштвено-економским променама (Тошић Д., Невенић М., 2006).

Карта 1. Мрежа насеља града Чачка

Град Чачак је, као и цела Србија, до четрдесетих година двадесетог века по привредној структури имао искључиво пољопривредни карактер, а по структури насељености био је рурална средина (Тошић Д., Крунић Н., 2005). Интензиван развој индустрије половином двадесетог века проузроковао је многобројне промене физиономских, демографских и функционалних карактеристика насеља (Стаменковић С., Тошић Д., 1994). Социјална и просторна редистрибуција становништва из примарног у секундарни и терцијарни сектор делатности и из сеоских у градско насеље утицала је на сукцесију фаза урбанизације (Тошић, 2000). У условима интензивне урбанизације, дошло је до процеса згушњавања приградских и долинских села, и демографског и морфолошког разређивања планинских села (Тошић Д., Невенић М., 2006).

Савремену мрежу насеља града Чачка чини 58 насеља од којих само Чачак има има статус градског насеља. Граница атара насеља се поклапа са границама катастарске општине код свих насеља, са изузетком насеља Овчар Бања које се налази у оквиру катастарске општине Врнчани. Просечна величина насељског атара је 11,2 km^2.

Демографске детерминанте мреже насеља

Демографске карактеристике у садејству са другим чиниоцима (саобраћајно-географски положај, природни ресурси, постојеће функције) детерминишу развој насеља и његов хијерархијски положај у одређеној мрежи насеља (Вујадиновић С., Гајић М., 2004).

Насеља на територији града Чачка одликују интензивне демографске промене током друге половине двадесетог века, подстакнуте процесима индустријализације и урбанизације. Статистички подаци о кретању броја становника Града у периоду од 1948. до 2002. године показују континуиран, али неравномеран раст. Демографски развој је праћен променама у територијалном размештају становништва и све већим уделом имиграционог становништва у укупном (Стаменковић С., Тошић Д., 1994). Удео урбаног у укупном становништву града Чачка у назначеном периоду је увећан са 27% на 62%, док је удео сеоског становништва смањен са 73% на 38%. Град Чачак је у целом послератном периоду представљао изразито имиграционо подручје. Према подацима из 2002. године миграционо становништво је учествовало са 48,9% у укупном становништву града Чачка.

Табела 1. Кретање броја становника у периоду од 1948. – 2002. године
Извор: *** (2003). Упоредни преглед броја становника 1948-2002. У *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години* (св. 9). Београд: Републички завод за статистику

Типологија кретања становништва базирана на односима природне и миграционе компоненте дели насеља на имиграциона и емиграциона (Тошић Д., Обрадовић Д., 2003). Општи је тренд на нивоу Републике да су имиграциона насеља урбани центри, насеља са специфичним функцијама, приградска и насеља развијена на правцима важнијих саобраћајних коридора. Емиграциона насеља најчешће имају слабију доступност и саобраћајно-географски положај, припадају типу примарних села и претежно су смештена у брдско-планинским деловима Републике (Тошић Д. и др., 2009а).

Анализом кретања становништва на територији града Чачка, у периоду од 1981. до 2002. године, уочен је пораст броја имиграционих насеља, која учествују са 69% у укупном броју насеља. Међутим, велики удео (46,6%) тих насеља припада типу И4 који карактерише слаба регенерација имиграцијом, тј. пад броја становника условљен негативним стопама природног прираштаја. Пораст броја становника заснован на имиграцији становништва бележи 13 насеља (22,4%). Тој групи насеља поред градског центра, у складу са општим трендом на нивоу Републике, углавном припадају насеља у његовој непосредној околини, као и насеља кроз која пролазе значајне државне саобраћајнице. У овом периоду смањио се и број насеља која одликује позитивна стопа природног прираштаја (тип И1, Е1, Е2 и Е3) са 17 на 6 (10,3%). Типу Е4, који одликују негативне стопе природног прираштаја и миграционог салда, припада 27,6% насеља Града. Запажа се да већину насеља (75,9%) карактеришу негативне стопе укупног кретања становништва, које указују на депопулацију у тим насељима.

Табела 2. Структура насеља према типу кретања становништва од 1981. до 2002. године
Извор: *** (2003). Упоредни преглед броја становника 1948-2002. У *Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години* (св. 9). Београд: Републички завод за статистику; Документациони материјал Републичког завода за статистику;

Карта 2. Размештај насеља града Чачка према типу кретања становништва 1981. и 2002. године

Процес трансфера активног становништва из примарних у секундарне, а нешто мање и у терцијарно-квартарне делатности се одвија брже од дефинитивног пресељавања становништва у центар рада (градско насеље). У таквим условима развијају се дневне миграције које временом добијају просторни израз у дневним урбаним системима (Тошић Д. и др., 2009б). У дневни урбани систем Чачка је укључено укупно 166 насеља, односно 6.592 мигранта, међутим најинтензивније дневне миграције радне снаге се одвијају између насеља на територији Града. Градско насеље прима 5.793 мигранта (87,9%) из 55 насеља са територије града Чачка. Највише радника дневних миграната Чачак прима из насеља лоцираних у његовој субурбаној зони и оних која су смештена дуж главних путева. Обим дневне миграције радне снаге из Чачка ка другим насељима у околини је 6 пута мањи у односу на његову апсорпцију радника дневних миграната (1.089 миграната). Из градског насеља у 37 насеља на територији Града, међу којима се по нешто већем броју миграната издвајају Прељина, Мрчајевци и Коњевићи, свакодневно одлази 300 радника (27,5%) дневних миграната (Стаменковић С., Гатарић Д., 2006). Обим дневне миграције школске деце и омладине је око 4,3 пута мањи у односу на заступљеност дневних миграција радне снаге. У дневним миграцијама од домицила до Чачка и из Чачка према насељима у окружењу учествује 2.330 ученика и студената. Из 54 насеља са територије Града Чачка насеље Чачак прима 70,3% ученика и студената дневних миграната, односно 1.367 миграната (Стаменковић С., Гатарић Д., 2007).

Функционалне детерминанте мреже насеља

У геопростору града Чачка, као и у већем делу Србије, у време индустријске урбанизације и концентрације становништва и функција у градском центру дошло је до процеса функционалне трансформације насеља појединачно и њихове мреже у целини. До седамдесетих година прошлог века само је градски центар имао мање више полифункционални карактер, док су остала насеља била монофункционална, са доминацијом активног становништва у примарним делатностима. Није било села са развијеним спољним тј. централним функцијама. Из домена јавно-социјалне инфраструктуре развијано је основно образовање са релативно дисперзним размештајем школских објеката у складу са размештајем школообавезног контингента становништва. Од тада, до данас, села се функционално трансформишу под директним или индиректним утицајима развоја и диверзификације функција градског центара (Тошић Д., Крунић Н., 2004). Функционална диференцијација територије Града и диверзификација функција насеља одвијају се у условима запошљавања становништва у непољопривредним делатностима и постепеног развоја и нешто дисперзнијег распореда објеката јавно-социјалне инфраструктуре у сеоским подручјима (Грчић, М., 1999).

Функционална трансформација насеља на територији града Чачка анализирана је помоћу модела заснованог на променама учешћа појединих сектора делатности у контигенту активног становништва које обавља занимање у периоду од 1981. до 2002. године (Тошић Д., Обрадовић Д., 2003). Аграрном типу насеља је 1981. године припадало 85% насеља града Чачка. Стање се до 2002. године знатно променило. Процесом деаграризације и индустријализације многа насеља су изгубила своју првобитну аграрну функцију. Тако је од 49 насеља аграног типа 1981. до 2002. године остало 13, 12 аграрних насеља се трансформисало у аграрно-индустријска, а број аграрно-услужних се повећао са 1 на 7 насеља. Насеља која припадају аграрном типу, иако су малобројнија него 1981. године, и даље су најзаступљенија. Индикатори промене структуре делатности становништва указују да се секундарни сектор најснажније развијао. Број насеља која припадају индустријском типу повећао се у периоду од 1981. до 2002. године са 6 на 19. При том се број индустријско-аграрних насеља повећао са 3 на 6, а број индустријско-услужних са 2 на 13. У структури делатности поред секундарног развија се и терцијарни сектор. Повећан је број насеља услужног типа са 2 на 7 (развило се 5 услужно-индустријских насеља, број услужних је остао исти, док услужно-аграрних нема).

Табела 3. Промене функцијских типова насеља у периоду 1981-2002. године
Извор: Николић, Т., 2013

Анализом просторног размештаја насеља трансформисане структуре делатности најпре се уочавају промене око градског центра, који се из претежно радног (индустријског) центра трансформисао у значајан услужни центар. На већој удаљености од центра, око ког доминирају насеља са индустријско-услужном и услужно-индустријском функцијом, налазе се насеља код којих је такође дошло до трансформације под утицајем индустријализације (аграрно-индустријска и аграрно-услужна), али у мањој мери, јер код њих и даље доминира аграрна функција. На ободу Града налазе се насеља која су задржала своју првобитну, аграрну функцију.

Карта 3. Функцијски типови насеља града Чачка 1981. и 2002. године

Процеси деаграризације и урбанизације, одвијају се у условима индустријализације и доводе до социогеографске трансформације насеља појединачно и њихове мреже у целини. За одређивање степена социогеографске трансформације коришћен је модел степена урбанизације насеља који се заснива на три варијабиле: учешће пољопривредног у укупном становнишву, запосленог у активном становништву и удео домаћинстава без пољопривредног газдинства у укупном броју домаћинстава. На основу овог модела издвојено је 5 типова насеља: урбана, више урбанизована, мање урбанизована, на прагу урбаности и сеоска (Тошић Д., Обрадовић Д., 2003).

Табела 4. - Критеријуми за детерминацију степена урбанизације насеља
Извор: Тошић Д., Обрадовић Д., 2003

Табела 5. Промене у степену урбанизације насеља од 1981. до 2002. године
Извор: Николић, Т., 2013

Анализом промена степена урбаности насеља града Чачка у периоду од 1981. до 2002. године уочено је да је удео сеоских насеља у укупном броју насеља опао са 62% на 33%, док се удео осталих типова насеља повећао. Градско насеље се јасно издваја као урбано језгро, под чијим утицајем се околна насеља трансформишу. На подручју Града се издвајају, поред Чачка као градског урбаног центра, више урбанизована, углавном, приградска насеља, и мање урбанизована и насеља на прагу урбаности дуж значајних саобраћајница (државних путева I реда). У саобраћајно изолованим, претежно аграрним, насељима која перманентно губе становништво није дошло до видљивих промена у овом периоду.

Слика 4. Степен урбанизације насеља 1981. и 2002. године

Просторно-функционална организација мреже насеља

Степен развијености града Чачка достигао је ниво на коме се мора водити рачуна о структури будућег развоја. У мрежи насеља већ постоје одређене противуречности. Са једне стране је брз економски и популациони развој градског центра, а са друге остали део Града који углавном стагнира. Противуречности у функционалним односима насеља имају изражен утицај на демографску слику простора. Велики прилив становништва у градски центар и његову приградску зону превазилази апсорпционе могућности насеља, па из овога произилазе многи проблеми који притискају Чачак. Истовремено економско, социјално и културно заостајање сеоских подручја повећава јаз у квалитету живљења између села и градског центра, а тиме и мотивацију младих људи да напусте село. Последица депопулације сеоских насеља је продубљивање просторне поларизације која има суштинско значење за свеукупни развој Града.

Сагледавање узрока ових појава је једини начин да се дође до могућих решења постојећих проблема и ублажавања њихових последица. Чињеница је да градско насеље пружа могућност потпунијег задовољавања животних и радних потреба становништва. Сходно томе, неопходно је да се на територији одакле долазе мигранти унесу функционални садржаји који би постепено акумулирали привлачну снагу Чачка.

При организацији мреже насеља у Просторном плану града Чачка (2010) као противтежа урбаном центру, на основу функцијских карактеристика, опремљености објектима јавних служби, положаја у мрежи насеља и саобраћајног положаја, као секундарни центри издвојена су насеља Прељина, Мрчајевци и Мршинци–Слатина. Улога ових насеља је да просторно-функционално интегришу неколико насеља са развијеним центром и више примарних сеоских насеља. На следећем хијерархијском ступњу у мрежи насеља су насеља са развијеним центром, чија је улога да просторно повезују више примарних села (Пријевор и Трбушани у гравитационом подручју Чачка, Прислоница и Доња Трепча у гравитационом подручју Прељине, Остра и Бресница у гравитационом подручју Мрчајеваца и Заблаће и Јежевица у гравитационом подручју Мршинаца). Издвојена су и приградска насеља (Атеница, Бељина, Јездина, Коњевићи, Кулиновци, Лозница, Љубић, Парменац, Придворица и Трнава), која су се под утицајем градског насеља постепено трансформисала из некада изразито аграрних у аграрно-стамбена насеља, а затим и потпуно изгубила пољопривредно становиштво, трансфером у становништва у секундарне и терцијарне делатности. Као насеља са посебним функцијама издвојена су бањска насеља Овчар Бања, Горња Трепча и Слатина.

Слика 5. Планирана мрежа насеља града Чачка

Подстицањем развоја секундарних и центара заједнице насеља будући развој урбаног дела Града растеретио би се претеране концентрације привредних и непривредних објеката, а развојно не би био угрожен. Да би се временом постигло жељено стање у мрежи насеља, неопходно је извршити селективну децентрализацију појединих економских активности. Равномернији територијални развој привреде, у складу са развојним потенцијалима и просторно-еколошким капацитетом подручја, допринеће повећању доступности радних места и стварању услова за унапређење квалитета живљења локалног становништва не само у насељима на руралном подручју, већ и у градском центру.

Закључак

Анализом демографских и социоекономских показатеља утврђено је да је мрежа насеља града Чачка у великој мери некохерентна. Уочен је развојни контраст на релацији градско насеље са периурбаним окружењем - периферија (остала сеоска насеља). Социогеографска и функционална трансформација насеља артикулисана је и усмеравана искључиво из градског центра, па је, последично, највише захватила насеља периубраног прстена Чачка и насеља дуж важнијих саобраћајница. То су простори који делимично добијају карактеристике урбано-руралног континуума, па је њихов даљи развој неопходно плански усмеравати са посебним нагласком на дефинисање њихових грађевинских рејона и на подизању нивоа опште комуналне опремљености.

Прилагођавање савременим развојним токовима захтева успостављање нових просторно-функционалних односа на нивоу Града ради јачања територијалне кохезије и уједначавања услова живота (Војковић Г. и др., 2010). Равномеран развој мреже насеља на територији Града подразумева усклађивање руралног и урбаног развоја, са циљем спречавања даље демографске и привредне рецесије већине сеоских насеља (Гајић М. и др., 2011).

Да би се временом постигло жељено стање у мрежи насеља неопходно је предузимање низа активности у смеру отклањања постојећих диспропорција:

1. Подстицање развоја пољопривреде, првенствено организационим и финансијским мерама власти, да би се допринело задржавању млађих контингената становништва у сеоским насељима.
2. Лоцирање нових индустријских погона, који су прилагођени савременим технологијама, еколошким стандардима и аутохтоним сировинама, у секундарним и центрима заједнице насеља.
3. Предузмање низа подстицајних мера (пореске олакшице, стимулативне мере комуналне политике и политике цена грађевинског земљишта) на нивоу Града које треба да преусмере приватно предузетништво из граница урбаног подручја (које пружа најповољније економске услове) у секундарне и центре заједнице насеља.
4. Развој јавно-социјалне инфраструктуре и делатности из сектора услуга (које неће имати искључиво циљ пружања услуга становништву, већ и његово запошљавање) у секундарним и центрима заједнице насеља.
5. Интензивирање јавног саобраћаја и подстицање дневних миграција како би се успорило исељавање становништва из сеоских насеља.

Литература

Литературу видети на 123 страни.